

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΥΣΙΝ
ΠΡΟ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ *

ΥΠΟ

KENNETH W. CLARK

Μία ἐκ τῶν μεγαλυτέρων γενικεύσεων, αἱ ὁποῖαι ἐπικρατοῦν εἰς τὴν συνήθη θεώρησιν τῆς ἱστορίας, εἶναι καὶ ἡ διαρκῶς ἐπαναλαμβανομένη γνώμη, ὅτι ἡ πτώσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1453 προϋξένησε μεγάλην πρὸς τὴν Δύσιν μετανάστευσιν προσφύγων λογίων, οἱ ὅποιοι μετέφερον ἐκεῖ τόσον τὰς γνώσεις των, ὅσο καὶ τὰς βιβλιοθήκας των. Βεβαίως εἶναι ἐκτὸς συζητήσεως τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὴν γενίκευσιν ταύτην ὑπάρχει ποσοστὸν ἀληθείας, ἀλλ' ὅμως δὲν ἔχει γίνεαι ἀντιληπτόν, ὅτι φέρει αὕτη συγχρόνως καὶ τὸ βάρος μιᾶς μεγάλης πλάνης.

Ἡ κρατοῦσα ἱστορικὴ ἀντίληψις εἶναι, ὅτι πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ δυτικὴ διάνοησις, ἔχουσα ἐν χρήσει μίαν ἐκφυλισμένην λατινικὴν γλῶσσαν ἢ ἄλλας σχετικὰς διαλέκτους, ἀγνοοῦσα δὲ τὴν κλασσικὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἢ τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν, ἦτο βυθισμένη εἰς διανοητικὸν σκότος. Καὶ ἡ Ἀναγέννησις ἀναλάμπει εἰς τὸν δυτικὸν κόσμον τότε μόνον, ὅταν ἡ πνευματικὴ λαμπρότης τοῦ Βυζαντίου διαφεύγει τὴν τουρκικὴν αἰχμαλωσίαν. Ἡ ἀποψις αὕτη κατὰ τρόπον τυπικὸν ἐκφράζεται εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἑνὸς καταλόγου ἐκθέσεως τῆς John Rylands Library τοῦ ἔτους 1935. «Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦτο σχεδὸν ἀγνωστος εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην... Ἡ ἀναζωογόνησις τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων συνέβη διὰ τῆς ἀποτόμου πτώσεως τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας τὸ 1453, ὅταν ἡ Κωνσταντινούπολις περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων».

Τὸ ποσοστὸν ἀληθείας, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει εἰς τὴν συνήθη ταύτην περιγραφὴν, ἐπὶ μακρὸν ἐκάλυπτε τὸ ἔτι μεγαλύτερον ποσοστὸν τῆς πλάνης. Ἡ Δύσις οὐδέποτε ἀπώλεσεν ἐξ ὀλοκλήρου τὴν ἑλληνικὴν μάθησιν. Οἱ «σκοτεινοὶ χρόνοι» οὐδέποτε ὑπῆρξαν τόσον σκοτεινοὶ ὅσον ἐπιστεῦθη ὅτι ἦσαν, ἄλλωστε δὲ ὑπάρχει καὶ διαφορὰ γνωμῶν ὡς πρὸς τὸ μέγεθος τῆς περιόδου, τὴν ὁποίαν ἐκάλυψαν. Ἐπὶ πλεόν θὰ πρέπη νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ τουρκικὸς ζυγὸς δὲν κατεπολέμει πάντοτε τὴν μάθησιν. Ὅταν ἤρχισεν ὁ ζυγὸς οὗτος δὲν ἐγκατέλειψαν τὴν Κωνσταντινούπολιν πάντες οἱ διανοούμενοι. Εἰς τὴν πραγματικότητά πολλοὶ εἶχον ἀναχωρήσει διὰ τὴν Δύσιν εἰς προγενεστέραν

* Διάλεξις δοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀμερικανοῦ Καθηγητοῦ κ. Kenneth W. Clark εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ἐποχὴν καὶ ἄλλοι πολλοὶ τοὺς ἠκολούθησαν πολὺ μετὰ τὴν καταστροφὴν. Ἄλλὰ ἡ νέα παιδεία εἶχεν ἐνωρίτερον ἀρχίσει εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Εὐρώπην καὶ ὑπῆρχεν ἤδη ἐν δυνάμει, ἤνοιξε δὲ ὅταν ἠλώθη ἡ Κωνσταντινούπολις. Ἡ ὀρθὴ εἰκὼν τῶν πραγμάτων ἐνισχύει τὴν γνώμην, ὅτι ἡ Ἀναγέννησις θὰ εἶχε πλήρως ἀναπτυχθῆ εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἂν ἀκόμη ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία κατῴρθωνε τελικῶς νὰ ἀντιτάξῃ ἐπιτυχή ἄμυναν ἐναντίον τῶν Τούρκων. Δὲν ὑπῆρχεν ἱστορικὴ ἀνάγκη νὰ θυσιασθῆ ἡ ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία, ὥστε νὰ ἀναβίωσῃ ἡ πνευματικὴ ρώμη τῆς Δύσεως.

Κατὰ τὴν μετὰ τὸ 1453 ἑκατονταετίαν βλέπομεν νὰ συγκλίνουν ἰσχυραὶ δυνάμεις: ἡ ἐξάπλωσις τῆς μουσουλμανικῆς κυριαρχίας εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἡ Ἀναγέννησις εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἡ μετ' αὐτὴν Μεταρρύθμισις καὶ ἡ σύμπτωσις νὰ ἀνακαλυφθῆ τότε ἡ τυπογραφία. Αἱ δυνάμεις αὗται δὲν εὐρίσκονται εἰς σχέσιν αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος ἢ μία πρὸς τὴν ἄλλην, ἂν καὶ ἐσωτερικῶς συνεδέθησαν. Αἱ ἀρχαὶ τῆς Ἀναγεννήσεως προεπορεύοντο κατὰ πολὺ τῶν ἄλλων δυνάμεων, καὶ ἡ νέα παιδεία ἤτο ἤδη ἐτοιμὴ ὥστε νὰ εὐεργετηθῆ ἐκ τῶν ἄλλων δυνάμεων ὅταν αὗται ἐνεφανίσθησαν. Δὲν προσεκληθῆ ἀπὸ αὐτάς, καίτοι ἔλαβεν ἰσχυρὰν ὠθησιν ἐξ αὐτῶν. Ἡ ἀποψις αὕτη δὲν δύναται νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι εἶναι καθ' ὅλοκληρίαν νέα, παρὰ ταῦτα ὅμως ὡς ἄν τις ἐξεφράζετο μέχρι τοῦδε πολὺ ὀλίγον ἐπηρέαζε τὴν ἀποψιν, ἥτις ἀπέδιδε τὴν νέαν παιδείαν εἰς τοὺς πρόσφυγας διανοουμένους τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1453. Ὁ ἀείμνηστος M. R. James τὸ 1926 ἔγραψεν ὅτι «ἡ ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην ἀπὸ τὸ 500 ἕως τὸ 1500» ἀνὰ ζήτητ' ἀκόμη τὸν ἀρμόδιον ἱστορικόν.

Ἐντὸς τοῦ γενικωτέρου προβλήματος ἐν ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον συγκεντρώνει ἡ γνώσις τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἡ χρῆσις τῶν χριστιανικῶν Γραφῶν εἰς τὸ ἐλληνικὸν κείμενον. Συνυφασμένον μετὰ τοῦ θέματος εἶναι καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτύξεως τῆς γνώσεως τῆς ἐβραϊκῆς, ἀλλ' ἡ παροῦσα διάλεξις θὰ περιορισθῆ εἰς μόνον τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐλληνικῆς. Εἰς τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ποὺ κατέχομεν διὰ τὴν διαπραγματεύσιν τοῦ θέματος θὰ πρέπη νὰ προστεθῆ ἡ γνώσις περὶ τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων καὶ ἀντιγραφῶν. Ὁ ἄμεσος σκοπὸς μας εἶναι νὰ καταδείξωμεν ὅτι εἰς τὴν Δύσιν ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ἡ χρῆσις τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων ὑπῆρξε συνεχῆς, ὅτι τὰ ἐλληνικὰ γράμματα εἰς τὴν Δύσιν ἐγνώρισαν δύο σημαντικὰ ἀναγεννήσεις πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1453, καὶ ἰδιαιτέρως ὅτι ἡ ἐλληνικὴ Καινὴ Διαθήκη ἐχρησιμοποιοῦτο εὐρέως, τὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα ἦσαν πολυπληθῆ καὶ τακτικῶς ἀντεγράφοντο εἰς αὐτὴν τὴν Δύσιν ἐπὶ αἰῶνας πρὸ τοῦ 1453. Αὐτὸ τὸ ἰδιαιτέρον στοιχεῖον καθ' ἑαυτὸ εἶναι πολὺ χρήσιμον διὰ τὰς γνώσεις μας περὶ μεσαιωνικοῦ Χριστιανισμοῦ τόσοσ, ὅσον θὰ ἦτο καὶ ἡ καθόλου παρουσίας τοῦ γενικωτέρου θέματος.

Ἀποτελεῖ κοινὸν τόπον ἢ ἀποψις ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἦτο ἡ *lingua franca* τῆς ἀρχαίας Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸν, ὅτι περὶ τὸ 200 μετὰ Χριστὸν ἡ λατινικὴ ἐξετόπισε τὴν ἑλληνικὴν ἐκ τῆς θέσεως ταύτης εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἡ λατινικὴ μετάφρασις τῆς Βίβλου ἐπεβλήθη. Παρὰ ταῦτα ὁ ἑλληνικὸς λόγος καὶ τὰ γράμματα ἐπεβίωσαν ἰδίως εἰς ὠρισμένα κέντρα τῆς Μεσογείου ὡς ἡ Σικελία καὶ ἡ Σαρδηνία, ἡ νότιος Ἰταλία καὶ ἡ νότιος Γαλλία, ἡ ὁποία εἰς προγενεστέρους χρόνους εἶχε διατηρηθῆ ὡς ναυτικὴ ἀποικία τῆς Ἑλλάδος. Πολλὰ ἱστορικὰ δεδομένα ὁμιλοῦν περὶ τῶν πολιτιστικῶν σχέσεων μεταξὺ Λατίνων καὶ Ἑλλήνων, αἱ ὁποῖαι συνέχισαν πέραν τοῦ δευτέρου αἰῶνος καὶ ἐτόνωσαν εἰς τὴν Δύσιν τὴν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρομεν τὸν ἱερέα Αἰλιανὸν (*Aelian*), ὁ ὁποῖος ἔζησεν ἀρχὰς τοῦ τρίτου αἰῶνος εἰς *Praeneste*, ἀνατολικῶς τῆς Ρώμης καὶ περὶ τοῦ ὁποίου ἐφρόνει ὁ Φιλόστρατος ὅτι ἔγραφε τὴν ἑλληνικὴν τόσον ὀρθῶς ὅσον καὶ οἱ Ἀθηναῖοι. Περιφημότερος ἦτο ὁ ἀλεξανδρινὸς νεοπλατωνικὸς Πλωτῖνος, ὁ ὁποῖος ἔζησε ὀλόκληρον τὴν ζωὴν του εἰς τὴν Ρώμην τὸν τρίτον αἰῶνα. Ὁ ἐξ Ἰσου φημισμένος μαθητὴς του εἰς τὴν Ρώμην, ὁ Πορφύριος, ὁ ὁποῖος κατήγετο ἐκ Τύρου, συνέταξεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὰς διδασκαλίας τοῦ διδασκάλου του. Περὶ τὸ 350 μετὰ Χριστὸν ἕνας λόγιος ἐκ Βορείου Ἀφρικῆς, ὁ Βικτωρίνος, ὁ ὁποῖος ἀργότερον μετεστράφη εἰς τὸν Χριστιανισμόν, μετέφρασε τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ Πορφυρίου εἰς τὴν λατινικὴν. Τὸ αὐτὸ ἔπραξε καὶ διὰ τὰς Κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους. Αἱ λατινικαὶ αὐταὶ μεταφράσεις ἦσαν μεταξὺ τῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίησεν ὁ Βοήθιος μετὰ 150 ἔτη, μολονότι ἐγνώριζε πολὺ καλῶς τὴν ἑλληνικὴν. Ὁ Βικτωρίνος μετέφρασεν ἐπίσης εἰς τὴν λατινικὴν καὶ μερικὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος, τὰ ὁποῖα ἀργότερον ὑπὸ τὴν μορφήν αὐτὴν ἐπηρέασαν τὸν Λύγουστῖνον.

Ἐκτὸς τοῦ ἔργου τοῦ Βικτωρίνου ὁ τέταρτος αἰὼν ἐγνώρισε μεγάλην δραστηριότητα ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα εἰς τὴν Δύσιν. Ὁ Χαλκίδιος (*Chalcidius*) μετέφρασε τὸν Τίμαιον τοῦ Πλάτωνος. Ὁ Αὐσώνιος, χριστιανὸς τῆς Γαλατίας, ἐμορφώθη εἰς τὴν γενέτειράν του τὸ *Bordeaux* ὅπου ἔμαθε τὴν ἑλληνικὴν, ἔγραψε ἑλληνικὰς ἐργασίας καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐδίδαξε τὴν ἑλληνικὴν εἰς τοὺς ἄλλους. Πράγματι διεκήρυττεν οὗτος ὅτι ὁ ἱατρὸς πατὴρ του ἐγνώριζε τὴν ἑλληνικὴν καλλίτερον παρὰ τὴν λατινικὴν, ἐν συνεχείᾳ δὲ ὁ Αὐσώνιος ἐνεθάρρυνεν ἀργότερον τὸν ἑγγονὸν του νὰ ἀναγνώσῃ τὸν Ὀμηρον καὶ τὸν Μένανδρον. Ὁ Sandys εἰκάζει ὅτι ὁ Αὐσώνιος πιθανὸν νὰ ἐπηρέασε τὸν αὐτοκράτορα Γρατιανόν, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μαθητὴς του, διὰ νὰ ἐκδώσῃ τὸ διάταγμα τοῦ 376 διὰ τοῦ ὁποίου ἐτοποθετοῦντο διδάσκαλοι τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς εἰς τὰς πόλεις τῆς Γαλατίας. Μία ἄλλη περίπτωσις εἶναι ἡ τοῦ λαμπροῦ Λιβανίου τοῦ Ἀντιοχείως, ὁ ὁποῖος ἐπιπλήττει πρόσωπον εὐρισκόμενον ἐν Ρώμῃ, μετὰ τοῦ ὁποίου ἀλληλογραφεῖ, διότι δὲν τοῦ γράφει ἑλληνιστί,

μολονότι είχε μελετήσει τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Δημοσθένην εἰς τὸ πρωτότυπον. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος ὁ ἐκ Poitiers Ἰάριος ἐχρησιμοποιοῖε ὡς πρότυπα διὰ τὴν σύνθεσιν λατινικῶν ὕμνων, ὕμνους τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἀμβρόσιος ἐκ Τρεβήρων, υἱὸς διοικητοῦ τῆς Γαλατίας, συνεπλήρωσε τὰς σπουδὰς του ἐν Ρώμῃ καὶ ἀργότερον τὸν βλέπομεν νὰ χρησιμοποιοῖ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῶν λόγων τοῦ Μεγάλου Βασιλείου εἰς τὴν ἐξαήμερον ὡς ἐπίσης καὶ τὴν Ἀρχαιολογίαν τοῦ Ἰωσήπου. Ἄλλος σύγχρονός του εἶναι ὁ Ὀνωρᾶτος, ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Ἀρελάτης, τοῦ ὁποῦ αἱ κριτικαὶ μελέται περὶ Βιργιλίου μαρτυροῦν μίαν ἐξάρτησιν ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου, τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Θεοκρίτου καὶ τοῦ Ἡσιόδου. Εἰς ὕψη ἐπιστημονικῆς ἐργασίας φθάνει ἕνας μέγας ἐθνικὸς συγγραφεὺς, ὁ Macrobius, ὁ ὁποῖος ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ Ἀκυνάτου ὡς αὐθεντία ἐπὶ τῶν νεοπλατωνικῶν κειμένων. Ἐγνωρίζε καλῶς τὴν ἑλληνικὴν γραμματείαν καὶ εἰς τὰ συγγράμματά του ἔκαμνε πολλὰς παραπομπὰς εἰς Ἕλληνας συγγραφεῖς. Εἰς τὸν διάλογον τοῦ Saturnalia διὰ μακρῶν συνέκρινε τὰς ἀρετὰς τοῦ Λατίνου Βιργιλίου καὶ τοῦ Ἕλληνος Ὀμήρου. Μετέφρασε τὰ Ἀναλυτικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἔγραψε πραγματείαν περὶ τῶν διαφορῶν μεταξὺ λατινικῶν καὶ ἑλληνικῶν ρημάτων. Ἀκόμη καὶ πολὺ δυτικώτερον, εἰς τὴν Ἰσπανίαν, ὁ τέταρτος αἰὼν παρέχει μαρτυρίας ὅχι μόνον περὶ ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν ἑλληνικὴν, ἀλλὰ καὶ περὶ ὑπάρξεως γνώσεως τῆς ἑλληνικῆς. Ὅταν ὁ ἐπίσκοπος Κορδοῦης Ὅσιος παρέστη εἰς τὴν ἐν Νικαίᾳ Σύνοδον τὸ 312 ἔλαβε μετ' αὐτοῦ ἐπιστρέφων καὶ ἕνα διδάσκαλον Ἕλληνα, διὰ νὰ τὸν καθοδηγήσῃ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Πλάτωνος. Ἐχοντες πρὸ ἡμῶν τὰ παραδείγματα ταῦτα, σαφῶς κατανοοῦμεν ὅτι τὰ ἑλληνικὰ γράμματα δὲν ἐξηφανίσθησαν εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς λατινικῆς κυριαρχίας.

Συχνὰ λέγεται ὅτι τὰ ἑλληνικὰ γράμματα εἰς τὴν Δύσιν μετὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα ἐγνωρίσαν παρακμήν. Οἱ Mather καὶ Hewitt ἔγραψαν τὸ 1930 ὅτι «περὶ τὸ 400 μετὰ Χριστὸν ἡ ἑλληνικὴ παιδεία εἶχε σχεδὸν ἐποθέσει δυτικῶς τῆς Ἀδριατικῆς» τοῦλάχιστον διὰ χίλια ἔτη. Ἀντιθέτως ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ τετάρτου εἰς τὸν πέμπτον αἰῶνα ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ μίαν ἀξιόλογον τριάδα, τὸν Δονᾶτον, Ἱερώνυμον καὶ Αὐγουστῖνον. Ὁ Δονᾶτος κατέστη κυρίως διάσημος διὰ τὴν λατινικὴν γραμματικὴν του, ἡ ὁποία ἀπετέλει βασικὸν κείμενον κατὰ τὸν μεσαίωνα, ἀλλὰ διετέλεσεν ἐπίσης οὗτος διδάσκαλος τοῦ Ἱερωνύμου εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων. Εἶναι γνωστὸν, ὅτι ὁ Ἱερώνυμος ἐγνωρίζε τὴν ἑλληνικὴν καὶ εἰς ἡλικίαν 43 ἐτῶν ἀτηνρήθη τοὺς κλασσικοὺς ὡς ξένους πρὸς τὴν Χριστιανικὴν πίστιν, ἀλλὰ ὀλίγα ἔτη ἀργότερον μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ μελετήσῃ χριστιανικὰ συγγράμματα εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Μετέφρασε εἰς τὴν λατινικὴν τὰ ἑλληνικὰ Χρονικὰ τοῦ Εὐσεβίου καὶ εἰς τὰς ἐπιστολάς του παρέπεμπεν εἰς πολλοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς. Ἐνεσθάρρυνε

πολλοὺς χριστιανούς εἰς τὴν μελέτην τῶν βιβλικῶν γλωσσῶν. Ὁ Αὐγουστίνος ἐξέμαθε καὶ τὴν λατινικὴν καὶ τὴν ἑλληνικὴν εἰς τὴν Καρθαγένην, ὅπου ἐμελέτησε τὰς Κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι ἀπηχθάνετο τὴν στρυφνότητα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὡς ἐπίσης καὶ τὴν μελέτην τοῦ Ὀμήρου. Τὸ 385 μετόκησε εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὅπου ἐγένετο καθηγητὴς τῆς ρητορικῆς ἐν Μιλάνῳ. Εἰς τὰς περαιτέρω πλατωνικὰς μελέτας του ἐχρησιμοποιοῖ τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Βικτωρίνου.

Ἀκόμη καὶ ὁ πάπας Δάμασος κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἐπιστεῦετο ὅτι «ἦτο ἱκανὸς νὰ ὀμιλῇ καὶ νὰ γράφῃ καὶ εἰς τὴν λατινικὴν καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν» καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ἰππῶνος Βαλέριος, ὁ ὁποῖος ἦτο Ἕλλην, εὗρισκε δυσκολίαν εἰς τὴν λατινικὴν. Ἐνας ἄλλος φίλος τοῦ Ἰερωνύμου ὁ Τυράννιος Ρουφῖνος τῆς Ἀκουιλίας μετέφρασεν ὠρισμένα τῶν ἑλληνικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ὀριγένους καὶ τοῦ Εὐσεβίου. Καὶ τὸ πλέον ἀξιοπρόσεκτον ὄλων αὐτῶν τῶν παραδειγμάτων εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους Θεοδοσίου, ὁ ὁποῖος ἀνέθεσεν εἰς ἓνα δυτικόν, τὸν ἐκ Ρώμης Ἀρσένιον, (θαυμαζόμενον διὰ τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν του μόρφωσιν), νὰ διδάξῃ τὰ τέκνα του Ἀρκάδιον καὶ Ὀνώριον.

Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος, οἱ ὑπὸ τὸν Ἀλάριχον Βισιγόθου κατέλαβον τὴν Ρώμην καὶ συχνάκις ἐπαναλαμβάνεται, ὅπως εἰς τὴν τυπικὴν γνώμην τοῦ Magnus ὅτι «ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας κατόπιν ἡ ἑβραϊκὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ δὲν εἶχον πέρασιν εἰς τὴν Δύσιν... καὶ οἱ Ἕλληνες κλασσικοί, ἐφ' ὅσον ἦσαν γνωστοὶ ἐμελετῶντο ἐκ τοῦ λατινικοῦ κειμένου». Τὸ ὅτι ἡ ἀποφῆς αὕτη δὲν δύναται νὰ εὐσταθήσῃ ἀποδεικνύεται ἐκ μαρτυριῶν, τὰς ὁποίας ἔχομεν καθ' ὅλον τὸν πέμπτον αἰῶνα. Βλέπομεν τὸν Paulus, νέον εὐγενοῦς καταγωγῆς, νὰ μελετᾷ τοὺς Ἕλληνας κλασσικοὺς ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ ἐνθουσιώδους Αὐσανίου. Ὅταν μεσῆλιξ πλέον ὁ Paulus μετεστράφη εἰς τὸν Χριστιανισμόν ἀπηρνήθη τὴν ἐθνικὴν φιλολογίαν, ἐκτὸς ἐκείνης, ἡ ὁποία ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν καὶ ἐγκαταλείπων τὰ πολιτικὰ ἀξιώματα ἐγένεν ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Nola εἰς ἡλικίαν πεντήκοντα ἕξ ἐτῶν. Ἡ ἀλληλογραφία του μᾶς ἀποκαλύπτει ἓναν ἄλλον Ἕλληνα λόγιον, τὸν φίλον του Ἰώβιον, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Paulus συνιστᾷ νὰ ἀφιερῶνῃ περισσότερον χρόνον εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν.

Λίαν γνωστὴ εἶναι ἡ προσωπικότης τοῦ Κασσιανοῦ «τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ δυτικοῦ μοναχισμοῦ» καὶ ἰδιαιτέρως τῆς ἐν Μασσαλίᾳ Μονῆς τοῦ Ἁγ. Βίκτωρος. Εἰς τὰς Μοναχικὰς Διατάξεις αὐτοῦ ἀντανακλάται ἡ γνώσις τῆς μοναχικῆς τάξεως τῆς Αἰγύπτου. Κάπου ἀπέκτησεν ἐξαιρετικὴν γνώσιν τῆς ἑλληνικῆς καὶ ὅταν τὸ 430 ὁ πάπας Κελεστίνος ἔλαβε μίαν ἑλληνικὴν ἐπιστολὴν τοῦ Νεστορίου, ἐκάλεσε τὸν Κασσιανὸν διὰ νὰ τὴν μεταφράσῃ. Ἐκ τῆς Συνόδου τοῦ 415 εἰς Διδόσπολιν (ἢ Λύδδαν) ἔχομεν μαρτυρίαν περὶ γνώσεως τῆς ἑλληνικῆς καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀπομεμακρυσμένην ἐπαρχίαν τῆς

Βρετάνης, ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς ὁποίας Πελάγιος, ὁ ὁποῖος ἦτο ρωμαϊκῆς καταγωγῆς, ἐνετυπώσασε τοὺς συνέδρους διὰ τῆς ὑπερόχου ἑλληνικῆς του. Εἰς τὸν Πελάγιον ἀντετέθη ἓνας ἄλλος ἑλληνιστῆς ὁ Μάριος Μερκάτωρ, ὁ ὁποῖος εἰς τὰ ἑλληνικά του συγγράμματα κατεπολέμησε καὶ τοὺς νεστοριανούς. Περαιτέρω γνωρίζομεν περὶ ἑνὸς κύκλου ἑλληνιστῶν περὶ τοῦ Σιδωνίου τῆς Λυῶνος, τοῦ ὁποίου ὁ πενθερὸς ἐγένετο τὸ 455 αὐτοκράτωρ. Εἰς τὴν νεότητά του ἐμελέτησε τὰς Κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ κάμει ὑπαιγιμὸν περὶ ἑνὸς φίλου του, ὁ ὁποῖος ἐμελέτα τὸν Πλάτωνα, διακηρύττει ὅτι ἄλλος φίλος του, ὁ Λαμπρίδιος ἐρητόρευσε εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐξ ἴσου καλῶς ὅπως καὶ εἰς τὴν λατινικὴν καὶ τρίτος φίλος του ὁ Κονσέντιος τῆς Ναρβόνης ἔγραφεν εἰς ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας. Ὁ πατὴρ τοῦ Κονσεντίου ἐγκωμιάζεται ὡς δυνάμενος νὰ συγκριθῆ μετὰ τῶν μεγαλυτέρων ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων. Ἄλλος θαυμαστῆς τοῦ Σιδωνίου, ὁ Κλαυδιανός, ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὸν τὴν Κριτικὴν του εἰς τὰ ἔργα τοῦ Φαύστου, ἑνὸς μετριοπαθοῦς πελαγιανοῦ ἐπισκόπου τῆς πόλεως Riez τῆς Προβηγγίας, ὁ ὁποῖος εἶχε γεννηθῆ εἰς Βρεττάνην. Εἰς τὴν ἀναίρεσιν τῶν διδασκαλιῶν τοῦ Φαύστου ὁ Κλαυδιανός μετέφρασε ἐκτενῆ ἀποσπάσματα τῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος καὶ παρέπεμψεν εἰς ἀρκετοὺς ἄλλους Ἑλληνας φιλοσόφους.

Εἰς τὸν πέμπτον αἰῶνα ἀνήκει καὶ ἡ ἀρχαιότερα δυτικὴ μαρτυρία περὶ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης περιλαμβανόντος τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Τὸ κείμενον τοῦτο ἐπὶ μακρὸν εὐρίσκετο εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Cambridge, δωρηθὲν εἰς αὐτὸ ὑπὸ τοῦ Theodore Beza, ὁ ὁποῖος τὸ ἀπέκτησε ἐν Lyon τὸ 1562, ὅταν ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγ. Εἰρηναίου κατελήφθη ὑπὸ τῶν Οὐγενότων. Ἴσως νὰ ἐγράφη εἰς τὴν νότιον Γαλατίαν ἢ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Σαρδηνίαν. Ὁ κώδιξ οὗτος εἶναι ὁ ἀρχαιότερος πολλῶν ἑλληνολατινικῶν ἀντιγράφων τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν Δύσιν συνεχῶς καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα. Τὰ χειρόγραφα ταῦτα εἰδικῶς μαρτυροῦν περὶ τῆς εἰς ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας Παιδείας τῶν χριστιανῶν λογίων τῆς Δύσεως. Κατ' ἐξοχὴν ἀξιοπρόσεκτον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὸν Κώδικα Bezae ὑπάρχουν λειτουργικὰ δεδομένα συνδεόμενα μετὰ τῆς ἑλληνικῆς στήλης τοῦ Κώδικος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πείθει περὶ τοῦ ὅτι ὠρισμένοι χριστιανοὶ εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὴν λατρείαν συνέχιζαν νὰ ἀκούουν τὴν Καινὴν Διαθήκην ἀναγιγνωσκομένην ἐκ τοῦ πρωτοτύπου.

Αἱ μαρτυρίαι διὰ τοὺς ἐπομένους τρεῖς αἰῶνας, ἤτοι μέχρι τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, εἶναι ἐξ ἴσου πολυάριθμοι πρὸς τὰς ἤδη ἀναφερθείσας. Ὁ ἕκτος αἰὼν δύναται νὰ καυχᾶται δι' ἀνθρώπους ὡς ὁ Βοήθιος (480-524), ὁ Κασσιόδωρος (περὶ τὸ 477) καὶ ὁ Πρισιανός (περὶ τὸ 520). Ὁ Βοήθιος κατώρθωσε συντόμως νὰ ἀναγνωρισθῆ ὡς λόγιος, ἐγνώριζε δὲ ἄριστα τὴν ἑλληνικὴν. Ὡς χριστιανὸς φιλόσοφος καὶ θεολόγος συνέλαβε τὸ φιλόδοξον σχέδιον τῆς μεταφράσεως καὶ διαδόσεως ὅλων τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος καὶ

τοῦ Ἀριστοτέλους. Πράγματι μετέφρασεν ἐκ νέου τὰς Κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους, τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Πορφυρίου εἰς τὸ ἔργον τοῦτο καθὼς καὶ ἕτερα ἀριστοτελικά κείμενα. Ὁ βασιλικὸς γραμματεὺς Κασσιόδωρος ἐπήνεσε τὸν Βοήθιον ὡς διερμηνέα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας. Ἀλλὰ ἡ Σύγκλητος κατεδίκασε αὐτὸν καὶ τὸν πενθερόν του Σύμμαχον μὲ τὴν κατηγορίαν, ὅτι ἡ ὑπ' αὐτοῦ διδασκαλία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὸν νόμον τοῦ Θεοδορίου. Ὁ Βοήθιος ὠνομάσθη «τελευταῖος τῶν Ρωμαίων» καὶ «ὁ πρῶτος ὅστις ἠρμήνευσε κατὰ τὸν μεσαῖωνα τὰ περὶ τὴν λογικὴν ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους». Τὴν σκέψιν του διακατεῖχον ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὅταν ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκτελέσεώς του εἰς ἡλικίαν σαράντα τεσσάρων ἐτῶν φυλακισμένος εἰς τὸν πύργον τῆς Παβίας ἔγραψε τὸ τελευταῖον καὶ σπουδαιότερον ἔργον του ἡ «Παρηγορία τῆς Φιλοσοφίας».

Διαπρεπὴς σύγχρονος τοῦ Βοηθίου ἦτο ὁ ἐκ νοτίου Ἰταλίας Κασσιόδωρος. Οὗτος ἦτο δραστήριος κυβερνητικὸς υπάλληλος καὶ συνέγραψε τὴν ἱστορίαν τῶν Γότθων. Μολοντί ἐπρωτίμα νὰ ἐργάζεται εἰς λατινικὰ κείμενα, παρὰ ταῦτα ἔμαθε τὴν ἑλληνικὴν. Ἀνέθεσεν εἰς ἕνα ἄλλον ἑλληνοιστὴν νὰ μεταφράσῃ εἰς τὴν λατινικὴν τὴν Ἀρχαιολογίαν τοῦ Ἰωσήπου καὶ ἐβοήθησε κάποιον Ἐπιφάνιον νὰ μεταφράσῃ ἄλλα ἑλληνικὰ συγγράμματα. Κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ χρονικοῦ του, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ παγκόσμιον ἱστορίαν μέχρι τὸ 519 μετὰ Χριστόν, ἐχρησιμοποίησεν εἰς εὐρεῖαν κλίμακα τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ Εὐσεβίου. Περὶ τὰ μέσα τῆς ζωῆς του ἀπεχώρησεν ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ ἴδρυσεν δύο μοναστήρια, ἓν ἐκ τῶν ὁποίων, ὅπως σαφῶς γνωρίζομεν, περιελάμβανεν ἐργαστήριον ἐπεξεργασίας ἑλληνικῶν χειρογράφων. Εἰς τὸ τάγμα τὸ ἰδρυθὲν ὑπὸ τοῦ συγχρόνου τοῦ ἀγίου Βενεδίκτου ὁ Κασσιόδωρος προσέθεσε τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὰς Φιλολογικὰς μελέτας, αἱ ὁποῖαι κατέστησαν τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τούτου. Ἐτερος σύγχρονος αὐτῶν τῶν προσωπικοτήτων ἦτο ἐν Μαυριτανίᾳ ὁ Πρισκιανὸς ὁ Καισαρεύς. Συνέγραψε λατινικὴν γραμματικὴν, τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίησεν ὁ Κασσιόδωρος, καὶ εἰς τὴν ἀφιέρωσιν ἐδήλωσεν τὴν πρόθεσίν του νὰ μεταφράσῃ τὰ ἑλληνικὰ κείμενα τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ τοῦ Ἡρωδίου. Εἰς τὰ ἐλάσσονα ἔργα του ἐμνημόνευεν Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ ἐδανείσθη πολλὰ παραδείγματα ἐκ τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Πλάτωνος καὶ ἄλλων. Ἡ τοιαύτη γνῶσις τῆς ἑλληνικῆς πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς παιδείας ἐνισχύετο εἰς τὴν νότιον Γαλατίαν καὶ ἐκ τῆς κοινῆς χρήσεως τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὸ ἐμπόριον. Ὁ Sandys μᾶς ὑπενθυμίζει, ὅτι ἀπὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος, ἦτοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἐπὶ πέντε ἑκατονταετηρίδας μέχρι τῆς ἐλεύσεως τῶν Νορμανδῶν τὸν ἑνδέκατον αἰῶνα, ἡ νότιος Ἰταλία διετήρει στενάς πολιτικὰς σχέσεις μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἐπέτρεπε νὰ κατακλύζωνται ὀλονὲν καὶ περισσότερον οἱ δυτικοὶ λιμένες ἀπὸ Βυζαντινούς.

Ἐκ τῆς περιοχῆς καὶ τοῦ περιβάλλοντος τούτου προέρχεται ἓν ἄλλο ἐκ-

τενές χειρόγραφον τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὸ ὁποῖον ἀντεγράφη τὸν ἕκτον αἰῶνα ὑφ' ἑνὸς διγλώσσου ἀντιγραφέως. Πρόκειται περὶ τοῦ Κώδικος Claramontanus. Ὡς καὶ ὁ Κώδιξ Bezae ἔχει ἀμφότερα τὰ κείμενα ἑλληνικὸν καὶ λατινικόν, ἀλλὰ μόνον τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου. Τὸν κώδικα τοῦτον ἀπέκτησε ὁ Theodore Beza εἰς τὴν Μοῦνὴν τοῦ Clermont παρὰ τὴν πόλιν Bauvais τῆς Βορείου Γαλατίας, μολοντί ἔχομεν λόγους νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἐγράφη εἰς ἰταλικὴν περιοχὴν καὶ πιθανὸν εἰς τὴν νότιον Γαλατίαν. Δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν μαρτυρίαν περὶ τοῦ χρόνου τῆς μεταφορᾶς του πρὸς βορρᾶν, προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς ἐκεῖ ἑλληνοιστάς. Ἔτι βορειότερον εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Βρεττανίας ὁ Gildas ἐκ τῆς πόλεως Bath, τὸν ὁποῖον ὁ Sandys ἀπεκάλει «πρῶτον ἰθαγενῆ ἱστορικὸν τῆς Βρεττανίας» ἐμαθήτευσε παρὰ τῷ ἁγίῳ Iltud, «τῷ διδασκάλῳ τῶν βρεττανῶν». Ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Brendan ἐκ Clonfert, ὁ Gildas εἶχεν εἰς τὴν κατοχὴν του προσευχητᾶριον γραμμένο μὲ ἑλληνικὰ γράμματα. Περὶ τὸ τέλος τοῦ ἕκτου αἰῶνος ἡ ἑλληνικὴ παιδεία εὐρίσκει ἓνα ἀντιπρόσωπον εἰς τὴν Ἰσπανίαν, τὸν Γότθον Ἰωάννην, ἐπίσκοπον τῆς Gerona, ὁ ὁποῖος κατηνάλωσε πέντε ἔτη ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς ἑλληνικὰς καὶ λατινικὰς σπουδὰς.

Κατὰ τὸν ἔβδομον καὶ ὄγδοον αἰῶνα, αἱ περὶ ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν Δύσιν μαρτυρίαι αὐξάνουν καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἐποχὴν ἀκριβῶς, κατὰ τὴν ὁποίαν ὠρισμένοι θὰ ἤθελον νὰ μᾶς πείσουν ὅτι ὁ ὀρίζων τῆς παιδείας ἦτο σκοτεινός. Ἀπὸ τοῦ 690 μέχρι τοῦ 752 πέντε πάπαι τῆς περιόδου ταύτης ἦσαν ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Συχνάκις ἡ παπικὴ ἀλληλογραφία καὶ αἱ ἀποφάσεις συνόδων γράφονται ἑλληνοιστῶν καὶ περιέχουν παραπομπὰς εἰς Ἑλληνας Πατέρας. (Πρβλ. C. N. Campbell, *The Greek Fathers*, 1929, σ. 97)... ὁ Ἀναστάσιος, ὁ Ἑλλην βιβλιοθηκᾶριος τοῦ πάπα). Διατάγματα ἐκδοθέντα τὸν ἔβδομον αἰῶνα κατὰ τῶν Μονοθελητῶν καὶ ἀποφάσεις τῶν Εἰκονομάχων τὸν ὄγδοον, ἀπέστειλαν χιλιάδας ἀνατολικῶν μοναχῶν εἰς Ἱταλίαν, ὅπου φιλόφρονες πάπαι ἀνήγειρον πολυαριθμοὺς μονὰς καὶ ναοὺς διὰ τοὺς Ἑλληνας τούτους. Ὁ Rusforth περιγράφει «τοὺς Ἑλληνας ἐπισήμους, Ἑλληνας κληρικούς, Ἑλληνας μοναχοὺς, Ἑλληνας κατοίκους, οἱ ὅποιοι συνέχιζαν, ὡς ἦσαν, νὰ ἀποτελοῦν ἓνα βυζαντινὸν στρατὸν κατοχῆς. Ὑπάρχουν σαφεῖς μαρτυρίαι, ὅτι οἱ μοναχοὶ αὐτοὶ ἔφερον μετ' αὐτῶν ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸν ὅτι εἰς τὴν Liguge τῆς Γαλατίας ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴν ἐκείνην βιβλιοθήκη περιλαμβανούσα «σχεδὸν ὅλους τοὺς Ἑλληνας καὶ Λατίνους πατέρας». Εἰς τὸν Συλλογὴν Harley τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου διασώζεται μέχρι σήμερον ἓν ἑλληνο-λατινικὸν γλωσσάριον, τὸ ὁποῖον ἐγράφη ἐν Γαλατίᾳ τὸν ἔβδομον αἰῶνα.

Τὸ 668 ἀρχιεπίσκοπος Canterbury ἔγινεν ἓνας Ἑλληνας, γεγονός τὸ ὁποῖον ἐσήμανε τὴν πλήρη μεταστροφὴν εἰς τὸν Χριστιανισμόν τῆς Βρετανίας. Οὗτος ἦτο ὁ Θεόδωρος ἐκ Ταρσοῦ, ὁ ὁποῖος ἔφερε μετ' αὐτοῦ τὸν Ἀ-

δριανὸν καὶ ἄλλους "Ἕλληνας φίλους του. Μετ' αὐτοῦ ἦλθεν ἐξ Ἰταλίας καὶ ὁ Benedict Biscop ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς διερμηνεὺς μετὰ τῶν Βρεττανῶν. "Ἐτερον ἐκτενὲς ἑλληνο-λατινικὸν χειρόγραφον ὁ Codex Laudianus τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, εὕρισκόμενος σήμερον εἰς τὴν Bodleian Library τῆς Ὁξφόρδης, μετεφέρθη τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς Canterbury ὡς ἐν ἐκ τῶν πολλῶν βιβλίων τῆς προοριζομένων διὰ μίαν νέαν βιβλιοθήκην. Ἐκεῖ ἴδρυσαν οἱ "Ἕλληνες ἐν δραστήριον κέντρον ἑλληνικῆς Παιδείας ὅπου συνηθροίσθησαν πολλοὶ Ἄγγλοι λόγιοι. Ἐν συνεχείᾳ ἡ παιδεία των μετεδόθη εἰς τὰ μοναστήρια ὀλοκλήρου τῆς νήσου. Ὁ Biscop ἴδρυσεν μίαν σπουδαίαν βιβλιοθήκην εἰς τὸ Wearmouth εἰς τὸν Βορρᾶν διὰ χειρογράφων, τὰ ὅποια ἀπέκτησε κατὰ τὰ ἐπανεπιλημμένα ταξίδια του εἰς Ρώμην. Περὶ τοῦ Aldhelm λέγεται ὅτι ὑπερέβη τοὺς Ἕλληνας διδασκάλους του εἰς Canterbury. Μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Θεοδώρου ἦσαν καὶ οἱ Ceolfried ἐκ Jarron, John ἐπίσκοπος τοῦ Hexham, Otffor ἐπίσκοπος τοῦ Worchester, Tobias ἐπίσκοπος τοῦ Rochester καὶ Albinus ἐκ Canterbury. Οἱ Tobias καὶ Albinus ἰδιαιτέρως φημίζονται ὡς πεπειραμένοι γινῶσται τῆς Ἑλληνικῆς. Ὁ Venerable Bede, νεώτερος σύγχρονός των συνεχίζει τὴν παράδοσιν ταύτην εἰς τὸν Βορρᾶν ὡς μεταφραστὴς τοῦ βίου τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου. Ὁ Codex Laudianus, τὸν ὅποιον ἐμνημονεύσαμεν, ἔτυχε τῆς κριτικῆς του προσοχῆς. Ὁ μαθητὴς τοῦ Bede Echbert, ἀρχιεπίσκοπος τῆς York, ἴδρυσεν ἐκεῖ μίαν περίφημον σχολὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ἔμαθαν τὴν ἑλληνικὴν ὁ Ἀλβέρτος καὶ Ἀλκουίνος. Οἱ κληρικοὶ αὐτοὶ ἐδημιούργησαν μίαν ἀξιόλογον βιβλιοθήκην ἐν York, περὶ τῆς ὁποίας ἔχομεν μαρτυρίαν ὅτι περιελάμβανε ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Ὁ M. R. Janes ἐπεσήμανε τρία χειρόγραφα τῆς περιόδου αὐτῆς εὕρισκόμενα σήμερον εἰς τὸ Βρεττανικὸν Μουσεῖον, τὰ ὅποια περιέχουν λειτουργικὰ τεμάχια εἰς τὴν ἑλληνικὴν.

Ἐν τῷ μεταξύ ἡ γνῶσις τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν μακρυνὴν Ἰρλανδίαν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην μαρτυρεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ Aldhelm, Alhfrid καὶ κάποιος ἄλλος Egbert ὡς καὶ ἄλλοι πολλοί, ἐπὶ τούτου μετέβαινον ἐκεῖ διὰ νὰ συλλέξουν πληροφορίας. Ὁ Columban (543-615), ὁ ὅποιος ἤκμασε περὶ τὸ 600 ἔμαθε τὴν ἑβραϊκὴν καὶ τὴν ἑλληνικὴν εἰς Ἰρλανδικὰς σχολὰς καὶ τὸ 613 ἴδρυσεν τὴν περίφημον Ἰρλανδικὴν Μοῆν τῶν Bobbio εἰς τὴν βόρειον Ἰταλίαν. Μετὰ ἐν ἔτος ὁ Ἰρλανδὸς σύγχρονός του Gallus ἴδρυσεν τὴν Μοῆν τοῦ ἁγίου Gall παρὰ τὴν λίμνην Constance, ὅπου ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς εἰσῆχθη μετὰ δύο αἰῶνας ὑπὸ ἐνὸς ἄλλου Ἰρλανδοῦ λογίου. Τὸν ἕβδομον αἰῶνα εἰς τὴν Ἰσπανίαν, ὅπου προηγουμένως εἶδομεν τὸν ἐπίσκοπον Ὅσιον τὸν τέταρτον αἰῶνα καὶ τὸν Ἐπίσκοπον Ἰωάννην τὸν ἕκτον, βλέπομεν νὰ μνημονεύονται σπουδασταὶ τῆς ἑλληνικῆς, ὁ Ἰσιδώρος ἐκ Σεβίλλης καὶ οἱ Ἰουλιανὸς καὶ Εὐγένιος ἐκ Τολέδου.

Ὅπως δὴποτε ὅλα τὰ παραδείγματα ταῦτα μέχρι τῆς ἐποχῆς Καρόλου τοῦ Μεγάλου, οὐδόπως δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ εἶχε λησμονηθῆ.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι αἱ ἱστορικαὶ πηγαὶ ἀναφέρουν μόνον τὰ ἀξιολογώτερα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα καὶ ἐμνημονεύσαμεν, ἀλλ' εἶναι ἐξ ἴσου ἀληθές ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἡ παιδεία ἀνῆκεν εἰς τοὺς ὀλίγους. Ἡ ἀπλὴ γνῶσις τῆς λατινικῆς δὲν ἐδημιούργει ἕνα διανοούμενον καὶ αἱ μαρτυρίαι περὶ προκεχωρημένης λατινικῆς παιδείας δὲν εἶναι ἄφθοι. Ὅσάκις αἱ πολιτικαὶ περιστάσεις ἐδημιούργουν ὑφesiν τοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τοὺς κλασσικούς, τὴν αὐτὴν τύχην εἶχον καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Καὶ ὁσάκις αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἀρχαὶ ἀντετίθεντο εἰς τὴν μελέτην τῶν κλασσικῶν ὡς ὀδηγούντων εἰς τὸν ἐθνισμόν, ἡ ἀντίδρασις αὐτὴ εἶχε ἀπήχησιν ἐπὶ τῆς παιδείας ἐν γένει. Παρὰ ταῦτα ἡ ἐκμάθησις τῆς ἑλληνικῆς δὲν φαίνεται νὰ ἐμειώθη καὶ ὅταν ἀκόμη ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἐπιχωρίων ἰδιωμάτων τῆς ρωμαϊκῆς οἰκογενείας ἐπέφερον ὑφesiν εἰς τὰ λατινικὰ γράμματα.

Τὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν τὴν συνεχῆ ἐπιβίωσιν τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν Δύσιν εἶναι ἐκεῖνα μόνον, τὰ ὁποῖα κατέγραψεν ἡ ἱστορία. Εἶναι λογικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι πολλοὶ λόγιοι, οἱ ὁποῖοι ἐγνώριζαν τὴν ἑλληνικὴν δὲν ἀναφέρονται ὑπὸ τῆς ἱστορίας καὶ ὑπάρχουν πολλοὶ ἄλλοι, διὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἱστορία δὲν διέσωσε τὴν εἶδησιν ὅτι καὶ αὐτοὶ ἐγνώριζον τὴν ἑλληνικὴν. Ἀξιόλογοι παροικίαι Ἑλλήνων συνέχισαν νὰ ὑπάρχουν διὰ μέσου τῶν αἰῶνων ἰδίως κατὰ μῆκος τῶν μεσογειακῶν ἀκτῶν τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Γαλατίας καὶ εἰς τὰς γειτονικὰς νήσους. Τοῦτο φαίνεται σαφῶς εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ πάπα Γρηγορίου Β' τὸ 726 νὰ ἐκδιώξῃ τοὺς Ἑλληνας ἐκ τοῦ ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννης, ὅταν ἐπανεστάτησαν κατὰ τὴν εἰκονομαχίαν. Ὅταν αἱ σελίδες τῆς ἱστορίας μᾶς ὁμιλοῦν περὶ ἐνὸς λογίου, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε τὴν ἑλληνικὴν, συνήθως εἶναι ἀδύνατον νὰ γνωρίζωμεν τὸ ἐπίπεδον τῶν γνώσεών του, καὶ ἔνεκα τούτου παρελείψαμεν νὰ ἀναφέρωμεν τὰς πλέον ἀμφιβόλους περιπτώσεις. Ἀλλὰ παραλείπομεν καὶ τὰς περιπτώσεις ἐκεῖνας, κατὰ τὰς ὁποίας φαίνεται ὅτι οἱ Ἑλληνες συγγραφεῖς ἀνεγίνωσκοντο μόνον ἐκ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως. Μερικαὶ μαρτυρίαι μᾶς ὀδηγοῦν εἰς διπλᾶ συμπεράσματα. Ἐπὶ παραδείγματι ἡ περίπτωσις διανοουμένων, οἱ ὁποῖοι μετέφραζαν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν λατινικὴν, ἀποκαλύπτει ὄχι μόνον τὴν ὑπ' αὐτῶν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τὴν ἑλλειψιν παρομοίας γνώσεως εἰς πολλοὺς ἄλλους, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐχρησιμοποιοῦν τὴν λατινικὴν τῶν μετάφρασιν. Διαφωτιστικὸν εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονός, ὅτι συχνάκις εἰς τὴν βυζαντινὴν Ἀνατολὴν μετεφέροντο λατινικὰ χειρόγραφα ὡς ἡ Γραμματικὴ τοῦ Πρισκιανοῦ, ἐκ τῆς ὁποίας πολλοὶ Ἑλληνες τῆς Ἀνατολῆς ἔμαθον τὴν λατινικὴν καὶ μετέφρασαν ἐπὶ τόπου ἑλληνικὰ κείμενα εἰς αὐτὴν. Μολονότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναλύσωμεν ἐδῶ ἐν λεπτομερείᾳ τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ παρομοίων περιπτώσεων, παρὰ ταῦτα πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν διὰ τὴν ἐξαγωγήν ἐνὸς συμπεράσματος. Τὸ συμπέρασμά μας εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι ὅτι ἡ γνῶσις τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν Δύσιν μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Καρόλου φαίνεται νὰ

ὑπῆρξε συνεχῆς καὶ ὅτι αἱ σαφεῖς μαρτυρίαι δὲν ἐπιτρέπουν νὰ δεχθῶμεν περιόδους ἀγνοίας. Ἡ ἑλληνικὴ ἐμελετᾶτο ὡς ἐκ τοῦ ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν γνῶσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀδῆγει τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν λογικὴν, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν. Εἶχεν ἰδιαιτέραν ἀξίαν διὰ τὸν Χριστιανὸν λόγιον διότι ἡ Καινὴ Διαθήκη εἶχε γραφῆ εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Κατὰ τὸν ἑβδομον καὶ ὄγδοον αἰῶνα ἐμελετᾶτο διὰ σκοποῦς ἱεραποστολικούς, ὅταν οἱ Ἴρλανδοὶ καὶ οἱ Ἀγγλοὶ κληρικοὶ ἠσχολήθησαν εἰς τὴν μεταστροφὴν τῆς Βορείου Εὐρώπης.

(Συνεχίζεται)